MUMTOZ O‘ZBEK NASRIDA TARIXIY-MADANIY YODGORLIKLAR TASVIRI: MUALLIF POZITSIYASI VA TARIXIY HAQIQAT TALQINI

ORCID: *0009-0003-8164-7024*
Mamatqulov Botir Jovli o‘g‘li
Termiz davlat pedagogika instituti Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi 1-toifali muhandisi
Tel.: +998937649494
E-mail: botir@terdpi.uz

Annotatsiya: Maqolada mumtoz o‘zbek nasrida, xususan “Boburnoma” va “Shajarayi turk”da tarixiy-madaniy yodgorliklar, shaharlar va me’moriy inshootlar tasviri muallif pozitsiyasi hamda

tarixiy haqiqat mezonlari asosida tahlil qilinib, yozma manbalarning yodgorlikshunoslikdagi ilmiy ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: mumtoz nasr, tarixiy haqiqat, muallif pozitsiyasi, Boburnoma, Shajarayi turk, tarixiy manba, yodgorlik, me’morchilik, Samarqand, Axsikent, Xorazm, xotira, manbashunoslik, tarix, san’atshunoslik.

Tarixiy va madaniy yodgorliklarni o‘rganishda moddiy manbalar bilan bir qatorda yozma manbalar ham alohida ilmiy qiymatga ega. Me’moriy inshoot, shahar, qal’a, masjid, madrasa, bog‘, ko‘prik, ziyoratgoh yoki boshqa tarixiy makonning fizik qiyofasi vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi, ayrim hollarda butunlay yo‘qolishi mumkin. Biroq shu obyektga zamondosh yoki unga yaqin davrda yaratilgan yozma matnlar uning nomi, joylashuvi, vazifasi, qurilish xususiyati, estetik taassuroti hamda ijtimoiy-madaniy ahamiyatini saqlab qoladi. Shu jihatdan mumtoz o‘zbek nasri nafaqat adabiy-estetik hodisa, balki tarix, manbashunoslik, me’morchilik tarixi va san’atshunoslik kesishgan nuqtadagi muhim manba majmuasi sifatida qaralishi lozim.

Mumtoz nasrda tarixiy haqiqat muallifning voqelikni qay tarzda tanlashi, tartibga solishi va baholashi bilan uzviy bog‘liq. Tarixiy matn hech qachon faktlarning mexanik ro‘yxati emas: muallif nimani muhim deb bilsa, shuni tanlaydi; ayrim hodisani keng, boshqasini qisqa yoritadi; makon va shaxsga munosabatini tasvirning o‘zidayoq ifodalaydi. Demak, bunday asarlarni o‘rganishda ikki qatlamni farqlash zarur: birinchisi — tekshirilishi mumkin bo‘lgan tarixiy-topografik yoki madaniy ma’lumot; ikkinchisi — muallifning shu ma’lumotga bergan bahosi, hissiy munosabati va badiiy talqini. Aynan shu ikki qatlam munosabati muallif pozitsiyasini ochadi va tarixiy haqiqatning adabiy shaklda qanday qayta yaratilganini ko‘rsatadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si bu masalani tadqiq etish uchun eng sermahsul manbalardan biridir. Asarda Movarounnahr, Farg‘ona vodiysi, Samarqand, Kobul, Hindiston va boshqa hududlarning siyosiy voqealari bilan birga shaharsozlik, tabiiy muhit, me’moriy inshootlar, bog‘lar, suv tarmoqlari, yo‘llar va mahalliy turmushga oid ko‘plab kuzatuvlar berilgan. Boburning bayon usuli makon haqida umumiy taassurot bilan cheklanmaydi; u ko‘pincha obyektning geografik o‘rni, atrof muhit bilan aloqasi, ko‘rinishi yoki funksional belgisini ham qayd etadi. Masalan, Farg‘ona hududidagi qasabalar va Axsining Sayhun daryosiga nisbatan joylashuvi aniq ko‘rsatilishi “Boburnoma”ni tarixiy geografiya uchun muhim yozma dalilga aylantiradi [Bobur, 2002: 36]. Bunday qaydlar bugungi arxeologik va topografik ma’lumotlar bilan qiyoslanganda tarixiy makonning o‘zgarish dinamikasini tiklash imkonini beradi.

“Boburnoma”ning yodgorlikshunoslik uchun eng qimmatli jihatlaridan biri me’moriy obyektning faqat nomini emas, uning qurilish va bezak xususiyatlarini ham

eslab qolishidir. Samarqanddagi Masjidi Muqatta’ tasvirida yog‘och qismlarning bo‘laklab ishlanishi, islimiy va xitoyi naqshlar bilan bezatilishi, devor hamda shiftlarning shu usulda pardozlanishi qayd etiladi. Muallif masjid qiblasining madrasa qiblasidan farq qilishiga ham e’tibor qaratib, buni astronomik usul bilan bog‘laydi [Bobur, 2002: 57]. Bu parchada tarixiy ma’lumot, me’moriy kuzatuv va estetik tafsilot bir nuqtada birlashadi. Natijada matn inshootning o‘z davridagi qiyofasini rekonstruksiya qilishga xizmat qiladigan yozma “vizual hujjat” vazifasini bajaradi.

Boburning muallif pozitsiyasi tarixiy ishonchlilikni ta’minlashga qaratilgan ochiq metodologik tamoyilda ham ko‘rinadi. U voqealarni bayon etishda maqsad shikoyat yoki o‘zini maqtash emasligini, “har so‘zning rostini” yozishga intilganini alohida ta’kidlaydi [Bobur, 2002: 64]. Mazkur e’tirof “Boburnoma”ni mutlaq xolis manba deb qabul qilish uchun emas, balki muallifning o‘ziga qo‘ygan ichki mezonini aniqlash uchun muhimdir. Chunki Bobur voqealarning bevosita ishtirokchisi, hukmdor va manfaatdor siyosiy shaxs hamdir. Shuning uchun uning xabarlari boshqa yozma manbalar, epigrafik materiallar, arxeologik topilmalar hamda me’moriy tadqiqotlar bilan qiyosiy tekshirilishi zarur. Shunday qiyosiy yondashuv muallifning rostgo‘ylik prinsipini manbashunoslik mezonlari asosida sinash imkonini beradi.

Muallif pozitsiyasi ayniqsa tarixiy shaxs va makon tasvirida seziladi. Bobur ayrim shaharlarga nisbatan mehr, ayrim siyosiy raqiblarga nisbatan tanqid, ayrim sarkarda va ijodkorlarga nisbatan ehtirom bilan munosabat bildiradi. Biroq subyektivlik tarixiy qiymatni kamaytiradigan omil sifatida emas, manbaning ichki tuzilishini tushuntiradigan belgi sifatida talqin qilinishi kerak. Muallifning nimaga hayratlanganini, qaysi inshootni batafsil tasvirlaganini yoki qaysi jihatni e’tiborsiz qoldirganini aniqlash orqali o‘sha davrning estetik didi, hukmdorlik madaniyati va shahar haqidagi tasavvurlari haqida qo‘shimcha xulosalar chiqarish mumkin. Demak, tarixiy haqiqat bu matnlarda faqat “nima bo‘lgan?” savoliga emas, balki “zamondosh muallif bu voqelikni qanday ko‘rgan?” savoliga ham javob beradi.

“Boburnoma”da tarixiy-madaniy makon ko‘pincha inson faoliyati bilan birga tasvirlanadi. Masjid yoki madrasa alohida bino sifatida emas, hukmdor siyosati, ilmiy muhit, diniy amaliyot va shahar tuzilishining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Bog‘lar va suv inshootlari esa obodonchilik, iqlimga moslashuv va saroy madaniyati bilan bog‘lanadi. Shu sababli asardagi yodgorlik tasvirlarini faqat san’atshunoslik tavsifi sifatida o‘qish yetarli emas. Ular tarixiy antropologiya, shahar tarixi va madaniy xotira nuqtayi nazaridan ham tahlil qilinishi lozim. Yozma manbadagi obyekt nomlari va tavsiflarini zamonaviy GIS xaritalari, arxeologik qatlamlar va

saqlanib qolgan me’moriy detallar bilan tutashtirish esa tadqiqotning yangi raqamli yo‘nalishlarini ochadi.

Mumtoz tarixiy nasrning yana bir muhim namunasi — Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” asaridir. Muallif asarni yozish sababini tarixiy ma’lumotlarning yozilmay qolishi bilan bog‘laydi va munosib tarixnavis topilmagach, “o‘zimiz aytduq” deya ishni zimmasiga olganini bildiradi [Abulg‘ozi, 1992: 9]. Ushbu bayon muallifning tarixni avlod xotirasida saqlab qolish mas’uliyatini anglaganini ko‘rsatadi. “Shajarayi turk”da tarixiy voqealar bilan birga urug‘-qabila nomlari, ularning kelib chiqishiga oid izohlar, siyosiy munosabatlar va Xorazm tarixiga doir ko‘plab etnografik ma’lumotlar uchraydi. Masalan, ayrim etnonimlarning ma’nosi izohlanishi muallifning tarixiy voqelikni tushuntirishga, nom va hodisa o‘rtasida sababiy aloqa o‘rnatishga intilganini ko‘rsatadi [Abulg‘ozi, 1992: 29].

“Boburnoma” va “Shajarayi turk”ni qiyoslaganda, tarixiy haqiqatni ifodalashning ikki yaqin, biroq turlicha modeli ko‘rinadi. Bobur ko‘p hollarda bevosita ko‘rgan joyi, qatnashgan voqeasi yoki uchrashgan shaxsi haqida aniq kuzatuv beradi; Abulg‘ozi esa shaxsiy xotira, sulolaviy tarix, oldingi yozma manbalar va og‘zaki rivoyatlarni bir tizimga keltiradi. Shu sababli Bobur matnida topografik detallar va kuzatuvchanlik kuchli bo‘lsa, Abulg‘ozi asarida genealogik izchillik, tarixiy xotirani saqlash va nomlarning kelib chiqishini sharhlash yetakchi xususiyat sifatida namoyon bo‘ladi. Har ikki holatda muallif pozitsiyasi faktning matnga kirish usulini belgilaydi; shu bois manbani tanqidiy o‘qish uning ilmiy qiymatini pasaytirmaydi, aksincha, fakt va talqin chegarasini aniqroq belgilaydi.

Tarixiy-madaniy yodgorliklarni zamonaviy tadqiq etishda bunday nasriy manbalardan foydalanishning amaliy algoritmi ham muhim. Avvalo, matndan obyektga oid toponim, inshoot nomi, qurilish materiali, bezak turi, joylashuv va funksiyaga doir birliklar ajratiladi. Keyin ular davrning boshqa yozma manbalari bilan solishtiriladi. Uchinchi bosqichda arxeologik hisobot, restavratsiya hujjati, epigrafik yozuv yoki saqlanib qolgan me’moriy obyekt bilan muvofiqlik tekshiriladi. Shundan so‘nggina muallifning badiiy bahosi va hissiy munosabati alohida tahlil qilinadi. Bunday tartib tarixiy faktni adabiy taassurotdan ajratish bilan birga, ularning o‘zaro bog‘lanishini ham yo‘qotmaydi. Ayniqsa, bugungi kunda qisman saqlangan yoki yo‘qolgan obyektlarni o‘rganishda yozma tasvir restavratsiya konsepsiyasi uchun bevosita dalil bo‘la olmasa ham, ilmiy gipoteza tuzish uchun muhim tayanch vazifasini bajaradi.

Mumtoz nasriy manbalar san’atshunoslik tadqiqotlari uchun ham metodik imkoniyat yaratadi. Muallif ishlatgan “naqsh”, “imorat”, “masjid”, “madrasa”, “bog‘”, “qal’a” singari birliklar bir tomondan real obyektni anglatadi, ikkinchi tomondan davrning estetik tasnifini aks ettiradi. Masalan, Boburning Masjidi Muqatta’ bezagiga oid qaydi naqshning texnik bajarilish usuli bilan birga uning ko‘rkamlik qiymatini ham bildirib turadi [Bobur, 2002: 57]. Bu jihat tarixchi uchun qurilish faktini, san’atshunos uchun bezak tizimini, adabiyotshunos uchun esa tasvir usulini beradi. Fanlararo yondashuvning samarasi aynan shu ko‘p qatlamli ma’lumotni bitta metod doirasiga siqib qo‘ymasdan, har bir fan mezoni bilan tekshirishda namoyon bo‘ladi.

Bunday manbalarni raqamli gumanitar tadqiqotlarga jalb etish ham istiqbolli yo‘nalishdir. Mumtoz nasrdagi tarixiy joy nomlari raqamli xaritada belgilansa, matn ichidagi makonlar harakati va muallifning geografik ko‘lami vizual ko‘rinadi. Yodgorlik va inshootlarga oid tavsiflar semantik teglar bilan belgilansa, “me’morchilik”, “bezak”, “suv inshooti”, “diniy bino”, “mudofaa obyekti” kabi guruhlar bo‘yicha korpus tahlili amalga oshirilishi mumkin. Bunda matnning asl nusxasi, ilmiy nashri va zamonaviy transliteratsiyasi o‘rtasidagi farqlar ham hisobga olinishi kerak. Chunki bitta harf yoki toponimdagi xato geografik identifikatsiyani o‘zgartirishi mumkin. Demak, raqamlashtirish manbashunoslik aniqligini almashtirmaydi; u faqat tekshirilgan matn asosida yangi tahlil imkoniyatini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, mumtoz o‘zbek nasrida tarixiy-madaniy yodgorliklar tasviri fakt, xotira va badiiy idrokning birikmasidan tashkil topadi. “Boburnoma”dagi topografik aniqlik, me’moriy tafsilot va muallifning rostgo‘ylik tamoyili, “Shajarayi turk”dagi tarixiy xotirani saqlash mas’uliyati va izohlovchi bayon usuli bu asarlarning tarix hamda san’atshunoslik uchun manbaviy salohiyatini belgilaydi. Ularni tanqidiy-qiyosiy metod asosida o‘rganish yozma ma’lumotni arxeologik va me’moriy dalillar bilan bog‘lash, yo‘qolgan yoki o‘zgargan tarixiy makonlar haqida asosli ilmiy tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Shu ma’noda mumtoz nasr tarixiy-madaniy merosni anglashda ikkilamchi badiiy qo‘shimcha emas, balki moddiy yodgorliklarning tarixiy kontekstini tiklovchi muhim yozma manbadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abulg‘ozi Bahodirxon. Shajarayi turk. – Toshkent: Cho‘lpon, 1992. – 192 b.
2. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: Sharq NMAK Bosh tahririyati, 2002. – 336 b.
3. Bo‘riyev, O. “Boburnoma”dagi toponimlar izohli lug‘ati. – Toshkent: Navro‘z, 2015.
4. Turdibekov, M.T. “Shajarayi turk” onomastikasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.

5. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. Qayta ishlangan ikkinchi nashr. – Toshkent: Sharq NMAK Bosh tahririyati, 2017. – 688 b.